

СЛОВО О БИБЛИЈСКОЈ АРХЕОЛОГИЈИ

Бранислав Анђелковић, Филозофски факултет, Београд

”благо онима који не видјеше
и вјероваше” (Јован 20:29)

У раду је изнет предисторијат, сумиране су развојне фазе, прецизно је дефинисан географски и хронолошки распон и разрешени основни термилошко-садржајни елементи библијске археологије. Указано је на базичну теоретску проблематику и главне приступе. Понуђена је дефиниција библијске археологије, проширена је њена унутрашња подела и установљено класификационо место у оквиру генералне археологије.

Кључне речи: библијска археологија, Блиски исток, Палестина, Стари завет, Библија, гвоздено доба, Израелићани

Потакнути извесним недоумицама, не само у нашој средини, а у духу две хиљадите годишњице хришћанства, слободни смо да укажемо на неколицину чињеница и опсервација по питању изабране теме.

Библијска археологија је комплексна парадигма у оквиру археологије Блиског истока, о чијој дефиницији, сврси, циљевима и хронолошком распону постоје донекле неусаглашена мишљења.¹ То је, примарно, студија материјалних остатака, укључујући писане изворе, и њиховог контекста, директно или индиректно везаних за проучавање доба и локација потенцијално третираних и Старим заветом, превасходно културе Израелићана, у непосредном

¹Разлике у генералном виђењу унутар саме дисциплине, везане су, углавном, за размимотилажења у професионалном тумачењу налаза и њиховог археолошког контекста. Што се тиче библијских студија, оне су, према неким ауторима, за последњих 30 година, преваиле дуг пут од позитивистичког историцизма, преко релативизма и скептицизма, до нихилизма. Одређене ревизионистичке тежње, у којима предњачи неколицина европских библиста, интензивирале су 1990-их. Насупрот виђења минималиста, максималисти интерпретишу налазе у духу апсолутне потврде веродостојности Старог завета. Не може се порећи ни постојање идеолошки, национално или верски условљених приступа, посебно изван професионалних археолошких кругова. Мада је могућност теолошког утицаја на археолошка истраживања махом превазиђена, то, изгледа, још увек није у потпуности случај са извесним политичким утицајима.

окурењу савременика, уз осврт на културу Канаанаца и укупан блиско-источни културни континуитет.² Може се рећи да библијска археологија има, у извесном смислу, своје корене у преко два миленијума дугим трагањима и путовањима бројних ходочасника по библијским земљама, а за њене симболичне почетке ваља, условно речено, узети наредбу краља Ирода, с краја I века старе ере, да се очисте и оградом заштите гробнице у Хеброну, у којима су по традицији сахрањени Аврам, Исак и Јаков, те ископавања царице Јелене, мајке Константина Великог, у Витлејему и Јерусалиму у раном IV веку, у потрази за местом Христовог рођења и Часним крстом.

Осим Библије, теоријску припрему истраживањима творила су и друга дела, од списа Филона Александријског, са прелаза старог у нови век, преко Ономастикона бискупа Еузебија из Цезареје и бројних путописа,³ до рада *Antiquitatum iudaicarum* Аријуса Монтануса из 1593. и *Biblische Archäologie* Јохана Јана, чија је прва свеска изашла 1796.

Узгред спомињући изоловане епизоде „археолошког“ пљачкања – *Laurent D'Arvieux* (Газа, 1659) леди *Hester Stanhope* (Ашкелон, 1815) *Louis-Félicien De Saulcy* (Јерусалим, 1863) чини се да континуирани развој библијске археологије почиње у XIX веку, увођењем праксе истраживања у Палестини „са крампом у једној и Библијом у другој руци“, која су вршили оновремени библисти и лингвисти. У систематичним истраживањима предњачио је *Edward Robinson* (1794-1863) амерички професор библијске литературе, који је 1838. и 1852. путујући Палестином, на основу савремених топонима извршио идентификацију преко 200 локација поменутих у Библији, из чега је произашла књига *Biblical Researches in Palestine* (1841).⁴ Убрзо се оснивају друштва за истраживања Свете земље, као што су *Palestine Exploration Fund* (осн. 1865)⁵ *Palestine Exploration Society* (осн. 1870)⁶ *Deutscher Palästinaverein* (осн. 1877)⁷ и *École Biblique et Archéologique Française de Jerusalem* (осн. 1890)⁸ чиме се истраживања, са дотадашњег индивидуалног, подижу на институционални и национални ниво. Увод у теренска ископавања, за разлику од претходних махом географских студија, представљали су пажљиво бележени радови капетана британске кра-

² Поменимо пре свега Феничане и Филистејце, те Едомићане, Моабијце и друге, чији се ликалитети, са одговарајућим налазима, такође проучавају.

³ До 1800 године било је познато 1561. објављено путописно и ходочасничко дело везано за Палестину, као и преко 300 мапа *Terra sancta*-е.

⁴ *Robinson* је у својим подухватима имао и помоћ америчког мисионара у Бејруту *Eli Smith*-а, који му је служио и као тумач код локалног арапског становништва. *Smith* је, иначе, познат по доношењу прве штампарске пресе са арапским словима у Сирију, што је омогућило штампање књига на арапском и тиме подржало узлет арапске националне свести.

⁵ Друштво је основано у Лондону, под патронатом краљице Викторије и Кентербериског надбискупа, са дефиницијом "A Society for the Accurate and Systematic Investigation of the Archaeology, the Topography, the Geology and Physical Geography, the Manners and Customs of the Holy Land for Biblical Illustration". У Лондону је 1870. основано и *Society of Biblical Archaeology*, које се није бавило археолошким ископавањима, већ углавном лингвистиком.

⁶ Друштво је основано у Њујорку и убрзо се угасило.

⁷ Основано у Лајпцигу, а познато и као: *Deutscher Verein zur Erforschung Palästinas*.

⁸ Школу су основали француски доминиканци.

љевске инжењерије *Charles Warren*-а око Брда Храма у Јерусалиму 1867-1870. Значајан напредак у археолошким истраживањима библијских локалитета, започео је, међутим, тек 1890, шестонедељним ископавањима локалитета Тел ел-Хеси,⁹ која је водио енглески археолог сер *William Matthew Flinders Petrie* (1853-1942). Он је том приликом унапредио и методолошке инструменте, до тада тек спорадично коришћене у археологији – типологију керамике чији се развој може хронолошки пратити (тзв. керамичка стратиграфија) и вертикалну стратиграфију локалитета.¹⁰ Међу ране истраживаче убрајају се, да поменемо само неколицину, Американац *Frederick Jones Bliss*¹¹ (Тел ел-Хеси, 1891-1892)¹² који је извештај о овим ископавањима објавио 1894, под указујућим називом *A Mound of Many Cities*,¹³ затим Ирац *Robert Alexander Stewart Macalister* (Гезер, 1902-1909) Аустријанац *Ernst Sellin* (Танах, 1902-1904) Немац *Gottlieb Schumacher* (Мегидо, 1903-1905) француски Доминиканац отац *Vincent* (Давидов град у Јерусалиму) и други. Уједно се оснивају и нова удружења за истраживања библијског тла, не без одређених геостратешких интереса, као што су *American School of Oriental Research* (осн. 1900) *Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes* (осн. 1902) *Jewish Palestine Exploration Society* (1912) и *British School of Archaeology* (осн. 1919). Са већом бројношћу оваквих институција и растом њихових новчаних фондова, умножавају се и ископавања археолошких локалитета у Палестини – нпр. Шилох (1922-1932) Тел Беит Мирсим (1926-1932) и Бет Шемеш (1928-1933).

Библијску археологију, као условљену научну дисциплину, практично је засновао Американац *William Foxwell Albright* (1891-1971) дете методистичких мисионара, оријенталиста,¹⁴ дугогодишњи директор Америчке школе у Јеру-

⁹ Претпостављени библијски Еглон, једно време погрешно идентификован као Лахиш. Лахишем се, пак, претходно сматрао Кирбет Ум Лакис, око 5 km северозападно од Тел ел-Хесија. Данас се прихвата идентификација Лахиша са Тел ед-Дувейром, око 14 km источније од Тел ел-Хесија.

¹⁰ Ове технике су пионирски користили *Augustus Pitt-Rivers* у Енглеској и *Heinrich Schliemann* на Хисарлику. Што се важности стратиграфије тиче, њу је, по свему судећи, заједно са *Petrie*-м уочио и *F. J. Bliss*.

¹¹ *F. J. Bliss* (1859-1937) је био син *Daniel Bliss*-а, америчког мисионара у Либану, оснивача Сиријског протестантског колеџа (потоњи *American University of Beirut*). *Bliss* јуниор се археологији учио на терену у Медуму у Египту, од *W. M. F. Petrie*-а, а његов посебан допринос је уочавање важности прецизног хоризонталног и вертикалног фиксирања налаза, како би се створила тродимензионална стратиграфска матрица локалитета. *F. J. Bliss* је, иначе, од стране *W. F. Albright*-а сматран оснивачем палестинске археологије.

¹² *Palestine Exploration Fund* је 1900. отпустио *F. J. Bliss*-а јер је ископавао сувише споро и пажљиво, трошећи новац Фондације, супротно оновременој тежњи да се нађе што више атрактивних предмета за што краће време. На његово место доведен је његов бивши асистент *R. A. S. Macalister*, чија ће ископавања Гезера остати примером археолошког дебакла и научне неупотребљивости обиља нађеног материјала.

¹³ У овом делу је по први пут описана природа *tell*-а (арапски: вештачко узвишење, брег) насталог дуготрајном сукцесивном окупацијом исте локације. Тел Бет Шан, на чијим ископавањима је 1991. учествовао и аутор овог текста, висок је нпр. преко 67 m (cf. Анђелковић 1992).

¹⁴ *Albright* је образован као асиролог, а докторирао је на *Johns Hopkins University*, код „пан-вавилонисте” професора *Paul Haupt*-а, рођеног и школованог у Немачкој. *Albright*-ова библиографија броји преко 1200 јединица, а менторство је пружио за преко 50 доктората. На теренима, који су једина права „лабораторија” археолошких техника, провео је укупно око 30 недеља, али је заузврат изванредно господарио компаративном литературом и био „геније синтезе”.

салиму¹⁵ и професор Џонс Хопкинс Универзитета у Балтимору. Он је мешавином „вере, филологије и уломака керамике” уобличио и унапредио дотадашњи концепт библијске археологије,¹⁶ интегришући теренска ископавања и перспекцију са проучавањем Библије, историјском географијом и општим блискоисточним истраживањима, а његов утицај се умногоме осећао и међу каснијим генерацијама археолога. *Albright*-ов рад, у потрази за видљивим и опипљивим реалијама, био је врста реакције на критицизам, коме је, посебно у XIX веку, подвргаван Стари завет,¹⁷ у ту сврху рашчлањен на неколицину – што није било посебно тешко показати – сукцесивно компилисаних и вишеструко редигованих докумената и литерарних предлога, бацајући сумњу на историчност већег дела садржаја. Оваква тумачења 'Божје речи' посебно су и дугорочно, како се чини, утицала на опадање верског полета у америчком протестантизму.¹⁸ Непосредни настављач *Albright*-ове школе, осим најстаријег ученика, рабина *Nelson Glueck*-а,¹⁹ био је његов дугогодишњи *protégé* презбитеријанац *George Ernest Wright* (1909-1974) који је хришћанску заједницу позивао на интензивирање интересовања за Стари завет, посебно се супротстављајући виђењима Библије, наглашено присутним после Другог светског рата, као својеврсне „митологије”, која као таква мора да буде „демитологизована”.²⁰

Поред поменуте, паралелно је постојала и „секуларна” грана библијске археологије,²¹ оличена у ископавањима *George Andrew Reisner*-а у Самарији и радовима неколицине америчких универзитета у Гераси (*Yale University*, 1928-

¹⁵ Која данас носи његово име – *The W. F. Albright Institute of Archaeological Research*.

¹⁶ Концепт који је као „хришћански хуманизам” стајао насупрот „атеистичком хуманизму”, како га је *Albright* звао.

¹⁷ У чему је наглашен утицај имао немачки библиста *Julius Wellhausen*, и његово дело *Prolegomena zur Geschichte Israels* (1878).

¹⁸ Нарочито јер је, у одређеним круговима, историја Америке посматрана као симболично поновљена сага о изабраном народу – исељеницима који су напустили територију на којој су тлачени – кога Бог преводи преко воде и доводи у Обећану земљу, у којој се насељавају, затирући дотадашње њене незнабожачке житеље.

¹⁹ *Glueck*, један од ретких америчких Јевреја у *Albright*-овом непосредном протестантском окружењу, изрекогносцирао је преко 1500 локалитета у Трансјорданији, самој долини Јордана, Негеву и на Синају, од којих већина није била претходно позната. При томе је, бар током Другог светског рата, а што се каснијег периода тиче нема података, радио и за обавештајну агенцију америчке владе.

²⁰ Овим тежњама *Wright* је претпоставио спој библијске археологије са „библијском теологијом”. Библијску археологију је дефинисао као „варијанту генералне археологије која проучава открића археолога и од њих прикуља сваку чињеницу која баца директно, индиректно или чак дифузно светло на Библију”. Циљ библијске археологије је да „ишчита Библију у окружењу њеног сопственог времена, људи и земаља, да реконструише њену историју и да упоредо проучи њену литературу и религију.”

²¹ Упркос могућности поделе на „секуларну” и „егзегетску” археологију, треба рећи да су, нпр., темеље истраживања халколитског периода Палестине поставили језуитски оци *Alexis Mallon*, *Robert Köppl* и *René Neuville* из *Pontificum Institutum Biblicum*, који су 1929-1938 ископавали Тулеилат ел-Гасул. *Neuville* је откривену културу назвао Гасулијен, што је касније постало синонимом халколита Палестине. „Егзегетској”, како смо били слободни да је назовемо, грани библијске археологије припадали би *Albright* и његова школа, док се догматичнија грана обухвата термином „апологетска” археологија.

1934) Бет Шану (*University of Pennsylvania*, 1921-1933) и Мегиду²² (*Oriental Institute of the University of Chicago*, 1925-1939). На основу радова у Самарији (1930-1935) и Јерихону (1952-1958) развија се и тзв. *Wheeler-Kenyon*²³ метод ископавања, који знатно доприноси прецизности археолошких истраживања, али који, како се показало, не одговара многим палестинским локалитетима, те је стога изнађена и комплементарна варијанта, са тзв. архитектонским широким ископом. Након британског преотимања Палестине од Отоманског царства, крајем Првог светског рата, успоставља се при Мандаторској влади, слично обрасцу у другим колонијама круне, Одељење за старине, а 1920. доноси се Закон о старинама, којим се штите одговарајући локалитети и успостављају неопходни стандарди ископавања. Период између два светска рата, као симболичан нововековни „крсташки поход”, понекад се назива и „златним добом”²⁴ ископавања Свете земље. Током међуратног периода, радове у Палестини почињу и први археолози Јевреји, међу којима су *Eleazar Lipa Sukenik* и *Judith Marquet-Krause*, постављајући полако темељ каснијој тзв. „израелској школи”, оформљеној након оснивања државе Израел 1948, чији ветерани су, поменимо само неколицину, били и *Benjamin Mazar*, *Shmuel Yeivin* и *Yigal Yadin*.²⁵ Одељење за археологију Хебрејског универзитета у Јерусалиму, основано је 1926. године.

Доношењем захтевнијих закона у области ископавања и заштите старина, појавом нових техника и метода, те свеприсутним развојем научне мисли, дотадашња библијска археологија, након 1970-их добрим делом напушта ранију концепцију, еволуира и учвршћује се као савремена научна дисциплина. То је практично значило раздвајање на библијске студије, које ангажују махом теологе, лингвисте и историчаре религије, и на сиро-палестинску археологију, чији су носиоци професионални археолози. Њеној трансформацији посебно су допринели међусобни контакти и конкурентност различитих школа, иностраних и националних, везаних за археолошка истраживања Блиског истока, као и методолошке иновације и секуларни извори финансирања. Истраживања археолога сада допуњују антрополози, палеобиолози, геолози, климатолози, као и одговарајући стручњаци других профила. Опречна мишљења

²² Овај локалитет у Језреелској долини, Тел ел-Мутеселим (арап.) односно Хар Мегидо (хебр.) нама познат као Мегидо(н) (е.г. Суд. 1:27; I Цар. 9:15) јесте, по многим тумачењима, Армагедон, где ће се, према Писму, одиграти последња апокалиптична битка добра и зла (Откр. 16:16). То је данас трећи по посећености, након Цезареје и Масаде, национални парк у Израелу.

²³ Назив *Wheeler-Kenyon* дао је *G. E. Wright*, 1962. године, по сер *Mortimer Wheeler*-у (1890-1976) и бароници *Kathleen M. Kenyon* (1906-1978). Метод је установљен касних 1920-их и раних 1930-их на ископавањима античког Ветуламуа у Енглеској.

²⁴ „Злато” овог доба потицало је, по неким тумачењима, од све нижих и нижих дневница локалних физичких радника, Арапа и Јевреја, који су најмљени да раде на ископавањима.

²⁵ *Yadin*, син *E. L. Sukenik*-а, је, са неколицином колега, водио ископавања Хазора, 1955-1958, која су уједно служила и као својеврсна теренска школа. Локалитет обухвата око 80 ха и један је од највећих из библијског доба у Израелу.

по питању дефиниције, географског и хронолошког радијуса, сврхе и циљева библијске археологије имала су, или имају, следећа полазишта:²⁶

(I) Библијска археологија је субдисциплина у проучавању Библије, чије је тежиште интересовања Библија, њена позадина и интерпретација, кроз коју се *inter alia* укрштају Библија, сиро-палестинска археологија и епиграфика, асириологија и египтологија. То није толико грана археологије Блиског истока, колико је пратилац библијских и теолошких студија. Она спада у једну од помоћних техника у проучавању Библије, која информацијама добијеним путем археолошких открића доприноси њеном критичнијем, тј. тачнијем, тумачењу, али и „потврди”. Библијска археологија потпомаже осветљавању историјске и културне позадине Библије, а тиме и њеној „одбрани”,²⁷ чији се свет, доба и догађаји, на основу резултата археолошких ископавања, могу прецизније и живописније реконструисати. То је, дакле, врста „археолошког коментара” Библије.²⁸ *W. F. Albright* је био мишљења да је библијска археологија „све што илуструје Библију” и да обухвата не само Блиски исток, већ и територије земаља од Атлантика до Индије, од југа Русије до југа Арабије, са хронолошким распоном од око 10.000 г.п.н.е или чак и раније, па све до нашег доба. Распон је касније кориговао на време од 9000. г.п.н.е до 700. године. Библијску археологију, пре свега, интересује политичка историја лица и хронологија јавних догађаја „поименично” наведених у Старом завету и стога се, при истраживањима библијских локалитета, нарочито фокусира на фортификационе системе, јавне грађевине и слојеве деструкције, који се директније могу повезати са наведеним местима, учесницима и збивањима. Овако схваћена библијска археологија, одговорна, између осталог, за неколико крупних грешака у тумачењу археолошких открића, трајала је приближно између 1920-1970, и представљала, пре свега, амерички феномен, који није имао свој прави пандан у Европи, за коју је археологија, углавном, била и остала секуларна дисциплина.

(II) Са друге стране, критичари претходног виђења, међу којима предњачи *G. E. Wright*-ов ученик *William G. Dever*, мисле да је термин „библијска археологија” неповратно дискредитован фундаментализмом и тежњом доказивања тачности и непогрешивости Библије. Библијска археологија би пре чинила „дијалог” између специјалиста археологије Блиског истока и историчара Библије, но самосталну дисциплину, те би јој више одговарао назив „Студије археологије и Библије”. Библијска археологија је, тумачи *Dever*, једним делом

²⁶ Извесна питања везана за библијску археологију, њене налазе и њихово тумачење, осетљива су усред специфичног положаја и значаја Библије, како у јеврејској, тако и хришћанској култури и друштву.

²⁷ Међу грешкама оваквог приступа је премиса да веру треба на такав начин „доказивати” или „бранити”. Домен духовности, посебно личног веровања (сетимо се само *Књиге о Јову*) најмање ваља условљавати материјалним сензацијама. Уз то, основне моралне и етичке поруке којима учи Библија, не чини мање или више вредним њихово „материјално” доказивање, нити би оне, евен-туално пренесене параболома, изгубиле од свога значења.

²⁸ Библијска археологија је, према таквом тумачењу, „процес конструисања библијске теорије на археолошким реалијама”.

производ покрета библијске теологије 1950-их година, дакле „салонска” грана археологије, као дисциплине. Секуларна варијанта, коју он супротставља библијској археологији, позната је као „сиро-палестинска археологија”.²⁹ То је грана археологије Блиског истока, односно, шире речено, генералне археологије, са којом дели методологију и циљеве, али уз сопствене географске, хронолошке и културне границе. *Dever*, заправо, не заговара потпуни разлаз библијске и сиро-палестинске археологије, већ жели да види њихов нови дијалог, заснован на интегритету и компетенцијама две независне дисциплине, које су ипак упућене једна на другу. Библија, као *de facto* артефакт, није сама по себи „реч Божја”, већ то евентуално постаје, указујући „кроз себе” на оно (или Оног) што стоји изнад свих могућих људских дескрипција. Археолошки дефинисан библијски Израел, подразумева, каже *Dever* „популацију, државу и материјално-културни опус гвозденог доба централне Палестине, од десетог до раног шестог века пре наше ере”.

Поглед на историјат истраживања Блиског истока, политички развој савремених држава овог подручја, глобални духовни и технолошки развој, те напредак археологије као релативно младе хуманистичке дисциплине, чини два изнета приступа мање супротстављеним. Археолошка истраживања се неминовно раздвајају од теолошких, будући да у њиховим основама леже различите мотивације.³⁰ Сама археологија је студија материјалних остатака и на Библију се може, пре свега, применити у смислу проучавања културе, нпр. свакодневног живота, људи поменутих у Библији, у оној мери у којој је то могуће учинити ископавањима и испитивањима артефаката. Библија, уз то, више не представља изоловани писани документ, већ су јој се прикључили и други, из библиотека, архива и остава са многих локалитета – поменимо Ниниву, Тел ел Амарну, Угарит, Нузи, Мари, Еблу и др. – те монументални званични натписи, моногобројни остракони, печати, печатни отисци, талисмани,³¹ заветни и други натписи, начињени на глиненим плочицама, грнчарији, камену, пергаменту и другим материјалима, разним језицима и писмима,³² укључујући прото-канаанско и палео-хебрејско. Сликвито речено, Стари завет није више у потпуности лишен „предака, рођака и савременика”. Библија, у основи, јесте примаран теолошки извор, а само уз велику опрезност

²⁹ Термин је 1938. сковао *Albright*. Међутим, називу 'библијска археологија' није нађена адекватна замена увођењем термина 'сиро-палестинска археологија', будући да први има одговарајући географски, хронолошки и тематски оквир, док је други само географски опредељен. Пре се може рећи да је библијска археологија грана сиро-палестинске археологије.

³⁰ Како примећује Р. Ракић „однос археологије према Библији може се, у неку руку, упоредити са односом рационалног доказивања Бића Божјег.”

³¹ Као што је нпр. исписани сребрни талисман са некрополе Кетеф Хином у Јерусалиму, који представља најстарији до сада познат текст који постоји и у Старом завету (део Четврте књиге Мојсијеве – Бројеви). Потиче из времена пре 586 г.п.н.е. и сведочи да је конкретни, на њему исписан, благослов у то време постојао.

³² Додајмо да је током другог миленијума старе ере *lingua franca* Блиског истока био акадски језик. Што се хебрејског тиче, након вавилонског егзила, од V-II века старе ере, он махом пада у заборав и престаје да буде живи језик, а добар део житеља Блиског истока, укључујући и тадашње Јевреје, говори арамејски, за који се верује да је био говорни језик и Исуса Христа.

може бити и историјски извор, у коме многе потенције специфичног извора – који није непогрешив и заступа израелићанску тачку гледишта – несумњиво постоје, упркос њиховом презентовању у литерарном руху. Археологија, чији посленици нису, нажалост, сви имуни на необјективност и форсирање сопствених модела, не може утврдити или оповрћи текст Библије, који је такав какав јесте, али може утицати на интерпретације тога текста. Интересовање зачето у оквиру занимања за локације и догађаје поменуте у Библији, еволуирало је у професионалну дисциплину у оквиру археологије Блиског истока,³³ ослобођену директног догматског утицаја. Мада је умногоме промењена концепција, традиционални „хибридни” назив³⁴ углавном је задржан. Постоје и позитивне стране оваквог развојног тока, исказане кроз нова питања и теме, рођене из савременог истраживања бронзаног и гвозденог доба Палестине, које стичу посебну димензију посматране у односу на библијски текст и ванбиблијске документе.

Географску жижу чини Палестина, углавном територије данашњих држава Израел³⁵ – у новије време са Палестинском аутономном облашћу – и делимично Јордана, Сирије и Либана, уз наглашену интеракцију са областима обухваћеним Египтом, Ираком и Турском.

Хронолошки оквир, који може имати неколико фокусирајућих нивоа, је нешто арбитрарнија тема, порознијих граница, поред осталог захваљујући и хомонимној терминологији. Библија,³⁶ да направимо малу дигресију, се у смислу хришћанског Светог писма, састоји од Старог и Новог завета (тј. савеза).³⁷ Основним светим списима јудаизма, односно јеврејском Библијом, која је примарна хронолошка матрица библијске археологије, обухваћен је, међутим, само Стари завет. Додајмо да број канонских, тј. од стране одређене религије званично прихваћених, књига које чине Стари завет, а које признају јудаизам, православље и протестантизам, насупротив католичанству, није међусобно исти, будући да неке од књига које католички теолози сматрају канон-

³³ Као пригодна вињета дугом процесу трансформације библијске археологије у професионалној заједници, може да послужи промена имена часописа *Biblical Archaeologist* (основаног 1938) који се од 1998. зове *Near Eastern Archaeology*.

³⁴ Назив „библијска археологија” није најидеалнији, будући да му се могу приписати одређени садржаји, које он, реално, више не подразумева. Библијска археологија, како је већ речено, у свом класичном виду везивала се, пре свега, за америчке протестантске студије Старог завета и као таква, уз ретке изузетке, више не егзистира. Делом и као реакција на њу, настаје тзв. „нова археологија”, и сама, међутим, убрзо превазиђена, захваљујући тзв. „пост-процесуалној”, односно, „контекстуалној” археологији. Ипак, термин ’библијска археологија’, не може се заменити термином ’сиро-палестинска археологија’ (видети нап. 29) а ни називи ’археологија Библије’ или ’археологија библијског периода/библијских земаља’ не нуде суштинско терминолошко побољшање.

³⁵ Као „библијска” налазишта, дефинисани су, код неких аутора, локалитети у Израелу или Сирији, на којима се живело у распону од II до средине I миленијума старе ере.

³⁶ Плурал од грчког *biblion* (мала књига) деминутив од *biblos* (папирус, писмо, књига) по феничанској луци Библосу, некадашњем великом посреднику у трговини папирусом, лоцираном око 25 km северно од Бејрута.

³⁷ Након савеза (тј. завета) склопљених са Нојем и Аврамом, Бог, преко Мојсија, на Синају, склапа савез са јеврејским народом, док је Нови савез склопљен између Бога и свих људи, или бар свих хришћана, посредством Христа.

ским, остали тумаче као другоканонске или апокрифне.³⁸ Јеврејски Стари завет,³⁹ садржи укупно 24 књиге, које се завршавају Првом и Другом књигом дневника. Православни и протестантски канон под Старим заветом обухватају идентична дела, дакле и хронолошки распон, али прерасподељена у 39 књига, од Прве књиге Мојсијеве – Постање, до Књиге пророка Малахије. Католички Стари завет садржи 46 књига,⁴⁰ чији доњи хронолошки лимит чине Прва и Друга књига о Макабејцима, приближно до почетка владавине Јована Хиркана 134 г.п.н.е. Хронолошки оквир библијске археологије, у складу са временским реперима поменутих у хебрејском, православном и протестантском Старом завету, може се стога теоријски кретати од „стварања неба и земље”, тј. „постанка света” – евентуално слободно археолошки схваћеног као далеки симболични траг рађања друштва, тј. митологизовано колективно сећање на појаву првих комплексних заједница, припитомљавање животиња и биљака и сентаризам – до повратка Јевреја из вавилонског ропства, закључно са другом Немијином посетом Јерусалиму *ca.* 432/425 г.п.н.е., крајем владавине персијског цара Артаксеркса I.⁴¹ Међутим, практично је немогуће, и за дефинисану сврху непотребно, једним проучавањем обухватити све земље поменуте у Библији, што важи и за овако крајње максимализован хронолошки распон. Мада постоје тенденције да се као горња хронолошка граница прихвати и рано бронзано доба, *ca.* 3500-2250 г.п.н.е. (чије далеке одјеке, према тумачењу неких аутора, можемо наслутити у деловима Прве књиге Мојсијеве – Постање) библијска археологија, као сегмент сиро-палестинске археологије, у практичном смислу обухвата време приближно од касно бронзаног доба II/Б *ca.* 1300 г.п.н.е., до краја гвозденог доба II/Ц и уништења Првог (Соломоновог) храма, 586 г.п.н.е.,⁴² од стране нововавилонског владара Навуходоносора II. Узгред, треба напоменути да су на просторима Блиског истока постојале, у односу на Палестину знатно старије, високе цивилизације Египта и Месопотамије, са својим писмима, још у другој половини IV миленијума старе ере.

³⁸ Прецизније: за католичке теологе су деутероканонске (за разлику од протоканонских) оне књиге код којих је првобитно постојала извесна неодлучност да ли да се прихвате као канонске. Протестанти ове књиге називају апокрифима. Део књига које протестанти сматрају апокрифима, православци називају другоканонским. За католике и православце су апокрифи одређене књиге које нису „надахнуто Писмо”, а исте књиге протестанти називају псеудоепиграфима. Оно што су за јудаизам, протестантизам и православље канонске књиге, за католике су протоканонске.

³⁹ Односно *Танах* – што је акроним од назива три саставне целине – садржи књиге специфично расподељене на Закон (*Тора*) Пророке (*Невиим*) и Списе, *i.e.* Хагиографе (*Кетувим*).

⁴⁰ Мада се стиче утисак да постоји 7 књига разлике у односу на православни и протестантски канон (39 књига) практично се, услед другачијег распореда, ради о разлици од само 6 књига.

⁴¹ Узгред поменимо да се у склопу одреднице *The Archaeology of the Land of Israel and Neighboring Countries in the Biblical Period*, на Одељењу за археологију Хебрејског универзитета у Јерусалиму, проучава доба од неолита до IV века старе ере.

⁴² После чега следи тзв. период Другог (Зороваљевог) храма, чија је изградња симболично отпочела око 534 г.п.н.е., када, према неким ауторима, „историјски и археолошки” настаје нови период. Храм је практично саграђен између 521-515 г.п.н.е. Хронолошки распон периода Другог храма креће се од повратка Јевреја из вавилонског изгнанства 536 г.п.н.е. до разорења Јерусалима и Храма под Титом 70 године. Реконструкцију Другог храма извршио је Ирод Велики, вероватно 19 г.п.н.е. Додајмо да је бронзано доба Палестине (3500-1200 г.п.н.е.) познато и као Канаански период, док се гвоздено доба (*ca.* 1200-586 г.п.н.е.) назива још и Израелићанским периодом.

Посебну и обимну проблематику, нека нам буде допуштена још једна дигресија, чини питање изворног настанка и установљења канонских форми књига хебрејског Старог завета,⁴³ те тачност њихових преписа, превода и редакција. Поменимо само александријску Септуагинту, грчки превод хебрејског Старог завета, вероватно настао III-II веку старе ере, који је био подвргнут одређеној редакцији у односу на претпостављени оригинал, и који је послужио многим каснијим „преводима превода“, те Вулгату, латински превод Библије, настао као компилација превода у IV веку, која садржи оба завета. Њен Стари завет је превео, или делимично редиговао већ постојећи превод, блажени Јероним око 390. Први старословенски превод Библије приписује се св. Ђирилу и Методију у IX веку, док је први српски превод целокупног Старог и Новог завета, издат 1868.⁴⁴

Доба обухваћено Новим заветом није предмет ужег истраживања конвенционалне библијске археологије,⁴⁵ што код лаика може довести до забуне, већ га, уз остало, третира класична археологија, мада се спорадично јавља и термин „археологија Новог завета“ (*Archaeology of the New Testament*).⁴⁶ Класична и византијска археологија баве се хеленистичким, римским и византијским периодом у Светој земљи, а потом следи доба обухваћено исламском и средњовековном археологијом. О вишеструким и варијабилним терминолошко-садржајним могућностима приступа, сведочи и, данас ретко присутан, термин „рано хришћанска археологија“.⁴⁷ Глобални трендови обухватили су, у адекватној сразмери, и наше крајеве. У склопу старојеврејског језика и библиј-

⁴³ Канонска форма се усталила, зависно од целине, вероватно негде од средине V до почетка I века старе ере. Сами текстови су старији и, по свему судећи, рефлектују претходну усмену традицију. Хебрејски канон је дефинитивно утврђен на збору рабина у Јавнеу 90 године. Највећи број сачуваних рукописа хебрејског Старог завета потиче најраније из IX-X века. Посебно је значајно откриће тзв. Свитака са Мртвог мора, датованих по неким ауторима у II-I век п.н.е., који су до поменутог налаза талисмана са некрополе у Кетеф Хиному (видети напомену 31) представљали најстарији познати библијски текст.

⁴⁴ Вук Караџић превео је Нови (1824, поправљен 1847) а Ђуро Даничић (почевши од 1864) Стари завет. Ови преводи, упркос несумњивој широкој популарности, нису у Српској православној цркви у потпуности прихваћени, што показују нпр. издања Новог завета у преводу Комисије светог архијерејског синода Српске православне цркве.

⁴⁵ Мада је *Albright* своју библијску археологију повремено проширивао и на време Новог завета.

⁴⁶ Она, по једној дефиницији „тежи разумевању текста Новог завета кроз идентификацију, анализу и интерпретацију материјалног контекста у коме је Нови завет настао“, мада би, ради потпунијег разумевања, требало свакако обухватити и социјални контекст. Новим заветом обухваћено је невелико време, нешто преко две генерације. Могућност појаве модалитета, претходно присутних у библијској археологији, треба узети у обзир. Нотираћемо овом приликом и термин „међузаветна археологија“ (*archaeology of the intertestamental period*).

⁴⁷ Позната у литератури и као 'старохришћанска' (видети нпр. рад Ђ. Трухелке) или 'хришћанска' археологија, дефинисана као студија старих хришћанских споменика, у циљу стицања већих знања о животу раних хришћана. То је, по другој дефиницији, откривање и критичка студија артефаката направљених од или за хришћане. Хронолошки лимит јој је на западу Европе крај VI и почетак VII века, а на истоку је постепенији и наставља се и после VII века, пратећи покрштавање. Настанак хришћанске археологије наслеђује се у истраживањима гробља и катакомби Рима, које је 1593. предузео *Antonio Bosio*. У XVIII веку, њоме су се бавили углавном Италијани. Територија обухваћена интересовањем хришћанске археологије укључује, између осталог, Италију, Шпанију, Француску, Немачку, Балкан, Малу Азију, Сирију, Палестину и Северну Африку.

ске историје, а касније на Катедри за Свето писмо Старог завета, београдског Богословског факултета, библијска археологија се предаје од 1926,⁴⁸ а дефинисана је као „наука која нам излаже начин живота (домаћи, друштвено-државни и религиозни) израилског народа”,⁴⁹ чија је главна дужност „да поткрепи и илуструје општи контекст Библије и да покаже како је изгледао библијски свет.”⁵⁰ За разлику од ових студија везаних за теологију,⁵¹ секуларну страну библијске археологије, са гвозденим добом II као доњом хронолошком границом, третира општестручни предмет, уведен 1997, у оквиру Катедре за археологију Блиског истока, Одељења за археологију, Филозофског факултета у Београду.

Уместо закључка, приметимо да, без обзира на полазишта и терминологију, целокупна проблематика најпре говори о човековој неуслишеној потреби за сврхом, смислом и објашњењем. Археолошки налази могу донекле послужити као одговор, уколико претходно постоји питање, а оно зависи од сазнања, убеђења и тежњи онога ко га поставља.⁵²

БИБЛИОГРАФИЈА

- Анђелковић, Б. 1992 Прилог археолошкој скици Израела. *Гласник Српског археолошког друштва* 8: 172-176.
- Bajsić, V. (ed.) 1972 *Biblijski leksikon*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Ben-Tor, A. (ed.) 1992 *The Archaeology of Ancient Israel*. New Haven and London: Yale University Press.
- Ben-Tor, A. et al. 1993 The Institute of Archaeology of the Hebrew University of Jerusalem. *Biblical Archaeologist* 56/3: 121-152.
- Biblija [n.d.] *Biblija ili Sveto pismo*. L. Bakotić (prev.). Veternik: Idij&GBV.
- Biblija 1968 *Biblija: Staro i Novi zavjet*. S. Grubišić, F. Gas, A. Sović, N. Milićević, i Lj. Rupčić (prev.). Zagreb: Stvarnost.
- Blakely, J.A. 1993 Frederick Jones Bliss: Father of Palestinian Archaeology. *Biblical Archaeologist* 56/3: 110-115.
- Bloch-Smith, E. and Nikhai, B.A. 1999 Landscape Comes to Life: The Iron I Period. *Near Eastern Archaeology* 62/2: 62-92,101-127.

⁴⁸ Први предавач био је Душан Глумац (1899-1980) који је 1955. прешао на београдски Филозофски факултет, на коме је остао до пензионисања 1971.

⁴⁹ Библијска археологија, према сличној дефиницији А. Ребића, „открива нам духовни, вјерски и морални живот израелског народа Старога завјета”.

⁵⁰ Њен доњи хронолошки лимит је расуло „израилског народа (...) по свима крајевима света (...) за Тита 70. год. после Христа”.

⁵¹ Односно, овако схваћена студија, како редактор Р. Ракић каже, „не обрађује библијску археологију у *ужем смислу*”, тј. углавном се не бави материјалним остацима.

⁵² Аутор се, и овим путем, најлепше захваљује професору Вилијему Гвену Деверу – Универзитет у Аризони, као и жупнику Лоранду Килбертсу, протођакону Радомиру Ракићу и рабину Исаку Асиелу – Београд, те г. Адаму Робертсону – Лондон, који су својим временом и љубазношћу, сваки на свој начин, допринели заокружењу овога текста.

- Borović, P. 1991 *Biblijski priručnik arheoloških, zemljopisnih i povjesnih pojmova*. Beograd, Zagreb, Novi Sad: Preporod, Znaci vremena, Dobra vest.
- Davis, T. W. 1987 *A History of Biblical Archaeology*. PhD dissertation. The University of Arizona.
- Dever, W.G. 1980 Archeological Method in Israel: A Continuing Revolution. *Biblical Archaeologist* 43/1:40-48.
- 1981 The Impact of the „New Archaeology” on Syro-Palestinian Archaeology. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 242: 15-29.
- 1982 Retrospects and Prospects in Biblical and Syro-Palestinian Archeology. *Biblical Archaeologist* 45/2:103-107.
- 1990 *Recent Archaeological Discoveries and Biblical Research*. Seattle and London: University of Washington Press.
- 1993 What Remains of the House That Albright Built? *Biblical Archaeologist* 56/1:25-35.
- 1995 „Will the Real Israel Please Stand Up?” Archaeology and Israelite Historiography: Part I. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 297: 61-80.
- 1998a Archaeology, Ideology, and the Quest for an „Ancient” or „Biblical Israel”. *Near Eastern Archaeology* 61/1: 39-52.
- 1998b Social Structure in Palestine in the Iron II Period on the Eve of Destruction. Pp.416-431 in *The Archaeology of Society in the Holy Land*, ed. T.E.Levy. London and Washington: Leicester University Press.
- 1999 Histories and Nonhistories of Ancient Israel. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 316: 89-105.
- forthcoming Biblical and Syro-Palestinian Archaeology: A State-of-the-Art Assessment at the Turn of the Millennium.
- Gams, A. 1988 *Biblija u svetlu društvenih borbi*. Beograd: Naučna knjiga.
- Глумац, Д. 1985 *Библјска археологија* Београд (скрипта Богословског факултета).
- 1999 *Библјска археологија* (редактор Р. Ракић). Београд и Србиње: Богословски факултет и Академија Св. Василија Острошког.
- Halpern, B. 1998 Research Design in Archaeology: The Interdisciplinary Perspective. *Near Eastern Archaeology* 61/1: 53-65.
- Harrington, W. 1995 Uvod u Bibliju: spomen objave. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Hartman, L.F. et al. 1981 Bible I-VII. Pp. 381-518 in *New Catholic Encyclopedia*, II, ed. W.J.McDonald. Washington D.C.: The Catholic University of America.
- Herr, L.G. 1997 The Iron Age II Period: Emerging Nations. *Biblical Archaeologist* 60/3: 115-183.
- Holland, D.L. 1974 "Biblical Archaeology": An Onomastic Perplexity. *Biblical Archaeologist* 37/1: 19-23.
- Hunt, I. 1981 Archeology, II (Biblical). Pp. 756-761 in *New Catholic Encyclopedia*, II, ed. W.J.McDonald. Washington D.C.: The Catholic University of America.
- Kenyon, K.M. 1987 *The Bible and Recent Archaeology*. London: British Museum Publications.
- Lance, D.H. 1982 American Biblical Archeology in Perspective. *Biblical Archaeologist* 45/2: 97-101.
- Mazar, A. 1990 *Archaeology of the Land of the Bible: 10,000-586 B.C.E*. New York et al.: Doubleday.
- Milin, D. L. 1991 *Uvod u Sveto pismo Starog zaveta: opšti deo*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve.
- Pritchard, J. 1968 *Archaeology and the Old Testament*. New Jersey: Princeton University Press.
- Pritchard, J.B. (ed.) 1990 *Biblijski atlas*. Ljubljana i Zagreb: Cankarjeva založba.
- Quasten, J. 1981 Archeology, III (Christian). Pp. 761-768 in *New Catholic Encyclopedia*, II, ed. W.J.McDonald. Washington D.C.: The Catholic University of America.

- Ракић, Р. 1993 *Библијски речник*. Београд: Савремена администрација.
- Rebić, A. 1983 *Biblijske starine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Rendsburg, G.A. 1999 *Down with History, Up with Reading: The Current State of Biblical Studies*. An expanded version of the presentation at the McGill University Department of Jewish Studies Thirtieth Anniversary Conference, „The Academy Reports to the Community," May 9-10, 1999.
- Silberman, N.A. 1993a Introduction to the English Edition. Pp.IX-X in *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, ed. E.Stern. Jerusalem: The Israel Exploration Society & Carta.
- 1993b Visions of the Future: Albright in Jerusalem, 1919-1929. *Biblical Archaeologist* 56/1: 8-16.
- 1998 Power, Politics and the Past: The Social Construction of Antiquity in the Holy Land. Pp.9-23 in *The Archaeology of Society in the Holy Land*, ed. T.E.Levy. London and Washington: Leicester University Press.
- Strange, J. 1993 Review: *John McRay, Archaeology and the New Testament. Grand Rapids 1991, and Response by J.McRay*. *Biblical Archaeologist* 56/3:153-161.
- Свето писмо 1956 *Свето писмо: Старога и Новога завјета* Ђ. Даничић и В. Караџић (прев.). Биоград: Британско и инострано библијско друштво.
- Toombs, L.E. 1982 The Development of Palestinian Archeology as a Discipline. *Biblical Archaeologist* 45/2: 89-91.
- Truhelka, Ć. 1931 *Starokršćanska arheologija*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronima.
- Ussishkin, D. 1982 Where is Israeli Archeology Going? *Biblical Archaeologist* 45/2: 93-95.
- Wright, G.E. 1971 What Archaeology Can and Cannot Do. *Biblical Archaeologist* 34/3: 70-76.

УДК: 902(569.4)“638”::22:933.1/2

BRANISLAV ANDELKOVIĆ

A NOTE ON THE BIBLICAL ARCHAEOLOGY

Summary

Modern Biblical archaeology is primarily a study of the material remains (including written sources) and associated context, directly or indirectly linked with the examination of the period and locations potentially treated by the Hebrew Bible, in the light of the Near Eastern cultural continuity in whole. Its main scope is Israelite culture, taking into consideration terminal Canaanite culture as well, framed by the neighboring contemporaries. There were/are three main approaches to Biblical archaeology. The first and the most dogmatic is the "arm chair" approach, termed *apologetic*, the second is so-called "Albright school" which perhaps can be termed *exegetic*, and the third is the *secular* branch of Biblical archaeology. Modern Biblical archaeology has mostly overcome its dogmatic theological background, but still in minor segments

seems to be threatened by some current political aspects. The terms Biblical archaeology and Syro-Palestinian archaeology are hardly interchangeable. Biblical archaeology is rather a chronologically and thematically limited component of Syro-Palestinian archaeology, which itself is a branch of Near Eastern archaeology, which in turn is a chapter of general archaeology. Terms "Archaeology of the Bible" or "Archaeology of the Biblical Period/Lands" do not offer any particular terminological improvement. Since the term *Bible* has different connotation for Jews and Christians, it should be noticed that the main frame of Biblical archaeology is established by the Hebrew Bible (the same text is encompassed by Orthodox Christian and Protestant Old Testament). Confusion can also be caused by the different canon, which makes the lower chronological limits of the Roman Catholic Old Testament different from the Orthodox Christian/Protestant version. A nominal chronological span of Biblical archaeology might thus theoretically be from "the beginning" to the second return of Nehemiah to Jerusalem 432/425 BC. Even if the tendency of few authors (*cf.* Mazar 1990:143-144) to interpret some parts of the Book of Genesis as an echo of the Early Bronze Age is generally considered highly hypothetical, the beginning of Genesis should perhaps be freely archaeologically understood as a remote symbolic trace of the foundation of the first societies, *i.e.* mythicized collective recollection of the formation of the first complex communities, animal and plant domestication and sedentism. However, a practical time span of Biblical archaeology is approximately from the Late Bronze Age IIB to Iron Age IIC (*ca.* 1300-586 BC). Central Palestine provides the geographic focus of Biblical archaeology. The period encompassed by the New Testament, clearly falls under the scope of Classic archaeology, or alternatively the "Archaeology of the New Testament".

Acknowledgments

The author wishes to express his gratitude to Professor William G. Dever of the University of Arizona, who kindly provided his unpublished manuscript, along with some helpful suggestions. Thanks are also due to Father Lorand Kilbertus, Rabbi Isaac Asiel and Proto-deacon Radomir Rakić, all from Belgrade, as well as Mr. Adam Robertson, London, for their time and cordiality.

26. 09. 2000.